

# ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΧΟΡΤΑΤΣΗ ΠΑΝΩΡΙΑ



ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ  
ΜΕ ΕΙΣΑΓΩΓΗ, ΣΧΟΛΙΑ ΚΑΙ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ  
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑ

ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ  
ΚΟΜΝΗΝΗΣ Δ. ΠΗΔΩΝΙΑ



ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΡΟΣ

σα σε άλλα και στα εξής χωρία: A 418 ἔχουσι (χώσου), B 5 ακλουθούσι (κουτλούσι), 59 σα ζάλα (σάλαγο), 291 θεριά (λαγκά), B 431 χώσου (χάσου), 518 μουγκίζετε (μα κοίτεστε), Γ 401 παίρνει τα (πρόβατα), 567 χώνομαι (χάνομαι), Δ 38 άλλη νια (αλλωνώ), E 129 τρομή-ση (τρομάσση), 168 βρομέψη (βρομέση).

Το Ν μόνο του σώζει τη γνήσια γραφή ανάμεσα σε άλλα και στα ακόλουθα χωρία: A 199 αναλαμπαίνω (Α αναφτωμένο), A 445 κλαίσι (D, A λέσι), B 135 απόκτι (Α από το), B 148 το γαίνου (Α του βγαίνου), Γ 200 ξεσκλίσματα (D ξεσκίσματα, Α ξεφάντωσες), Γ 372 απαρθενά (Α απαρνηθή), 491 γνοιασμένοι (Α γρυπνημένοι), Δ 98 κρατεί (D, Α κοτα).

Το Α μόνο του σώζει τη γνήσια γραφή στα ακόλουθα χωρία: B 26 γόμπα (D, N πούπα), B 86 ανάρμεγα (D, N ολάρμεγα), B 188 κείτωμαι (N κατοικού), 202 ανθρώπου (N κόπου), Γ 409 κι αυτείνος έχει (N κι η τύχη καίγει), E 194 θυμούμαι (D, N δηγούμαι).

## Β. Ο ΠΟΙΗΤΗΣ, ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥΣ ΣΕΙΡΑ

Ο Γεώργιος Χορτάτσης, ο ποιητής της Πανώριας, εύφημα μνημονεύεται από τον Τζάνε Μπουνιαλή στη *Φιλονεικία Χάνδακος και Ρεθέμνου*<sup>1</sup> με τους ακόλουθους

1. Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, *Κρητικός Πόλεμος*, έκδ. Α. Ξηρου-

στίχους του:

Ένα παιδί μου παλαιόν οπού 'θελα γεννήσει  
κι εκείνο με πολλήν τιμήν ήθελε με στολίσει,  
Γεώργιον Χορτάκιον εκράζαν τ' όνομά του  
κι οι στίχοι του φημίζονται και τα ποιήματά του  
κι έκαμε την «Πανώρια» ντου με ζαχαρένια χείλη,  
μαζί με τον «Κατζάροπον» την άξιαν «Ερωφίλη».

Τώρα μόνο είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε εντελώς το νόημα των παραπάνω στίχων. Ο Γεώργιος Χορτάκιος (= Χορτάτσης), φημισμένος ποιητής από το Ρέθυμνο, έγραφε τρία έργα: την Πανώρια (το ποιμενικό δράμα που ως τώρα ονομάζαμε *Γύπαρη*)<sup>1</sup>, την κωμωδία

χάκη, Τεργέστη 1908, σ. 588. [Σ η μ ε ί ω σ η τ ο υ 2 0 0 7 : Νεότερη έκδοση: Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής, *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669)*, έκδ. Α.Ν. Νεvedάκης, Αθήνα 1979, σ. 639].

1. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι κάποιος που κρύβεται κάτω από τα αρχικά Δ. Π. μνημονεύει στην εφημερίδα του Ηρακλείου (Κρήτης) *Ηράκλειον* της 9ης Σεπτεμβρίου 1893, σ. 38, ένα στίχο του *Γύπαρη* (της σημερινής Πανώριας) κάνοντας λόγο για το Χορτάτση ως συγγραφέα του έργου. Η Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, στην οποία χρωστούμε την ανακοίνωση αυτή (*Επιθεώρηση Τέχνης* 18, 1963, 204-5), δεν μπόρεσε να ανακαλύψει το συγγραφέα με τα αρχικά. Το ζήτημα είναι από πού ο συντάκτης του δημοσιεύματος της κρητικής εφημερίδας ήξερε το όνομα του συγγραφέα του *Γύπαρη*. Είχε μήπως υπόψη του το χειρόγραφο D ή εγνώριζε κάποιο άλλο χειρόγραφο, χαμένο σήμερα, που εμνημόνευε το συγγραφέα του ποιμενικού δράματος; Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι (κατά τη διαπίστωση της συνεργατίας μου στο Λεξικό Κομνηνής Πηδώνια) ήδη το 1871 ο Ανδρόνικος Κ. Δημητρακόπουλος

*Κατζάροπος* (το γνωστό σήμερα έργο του *Κατζούρμπος*) και την αξιόλογη (τραγωδία) *Ερωφίλη*<sup>1</sup>, καθώς και διάφορα ιντερμέδια που χρησιμοποιήθηκαν στα έργα του<sup>2</sup>.

Για το πότε γεννήθηκε ο ποιητής και για το πότε

(*Προσθήκαι και διορθώσεις εις την «Νεοελληνικήν Φιλολογίαν» του Κωνσταντίνου Σάθα*, Λειψία 1871, ανατύπωση Βιβλιοπωλείου Νότη Καραβία, Αθήνα 1965, σελ. 59) παραθέτει το γνωστό χωρίο του Τζάνε για το Χορτάτση και τη συγγραφική του δραστηριότητα γράφοντας το *πανώρα* με κεφαλαίο αρχικό γράμμα, πράγμα που ασφαλώς edήλωνε ότι ο Δημητρακόπουλος καταλάβαινε ότι η λέξη *πανώρα* edήλωνε λογοτεχνικό δημιούργημα του Χορτάτση. Με αραιά μάλιστα γράμματα φέρονται στο δημοσίευσμά του τυπωμένα και το *Πανώρα* και το *Κατζάροπος*, που ακολουθεί. Διαπιστώνει ακόμη η ίδια μου συνεργάτρια ότι ο Κ. Σάθας απαντώντας στο Δημητρακόπουλο («Επικρίσεως έλεγχος.- Απάντησις εις Ανδρόνικον Δημητρακόπουλον», *Κλειώ*, φύλλ. 575-80, 1872, ανατύπωση Βιβλιοπωλείου Νότη Καραβία, 1973, σελ. 40) υποστηρίζει ότι ο Δημητρακόπουλος «παραμορφοί» στίχους του Τζάνε «μέχρι γελοίου». Τον ελέγχει για το ότι: «παρανοήσας το επίθετον *πανώρα* = *πανωραία*, αποδιδόμενον εις την Ερωφίλην, υποδεικνύει ότι ο Χορτάκιος έγραφε δύο ποιήματα την «Ερωφίλην» και την «Πανώρηαν!!!». Το γεγονός όμως είναι ότι ο Δημητρακόπουλος από το 1871 είχε (χωρίς να το διακηρύξει) διαπιστώσει την πραγματικότητα ότι ο Τζάνες μνημονεύει στο παραπάνω χωρίο ως έργο του Χορτάτση τη γνωστή μας «Πανώρα». Το γεγονός αυτό κανείς έως τώρα, όσο ξέρω, δεν το είχε διαπιστώσει.

1. Βλ. Πολίτη, *Κατζούρμπος*, σ. κ'- κγ'.

2. Για τα ιντερμέδια αυτά γίνεται συνοπτικός λόγος και στην Εισαγωγή του Πολίτη στον *Κατζούρμπος*, σ. κβ'- κγ'. βλ. παράλληλα και Μ. Ι. Μανούσακας, «Ανέκδοτα ιντερμέδια του Κρητικού Θεάτρου», *Κρητικά Χρονικά* 1, 1947, σ. 525-80.

πέθανε δεν έχουμε συγκεκριμένη μαρτυρία. Πάντως η οικογένειά του μαρτυρείται από το τέλος του δωδέκατου αιώνα. Με τα στοιχεία που διαθέτει τώρα η έρευνα θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι πρέπει να έζησε από τα μέσα του δέκατου έκτου έως και τις αρχές του επόμενου αιώνα. Επομένως την ακμή της δραστηριότητάς του πρέπει να θέσομε προς το 1600, το πολύ στην αρχή του δέκατου έβδομου αιώνα. Φαίνεται ότι τη χρονιά που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά η τραγωδία του *Ερωφίλη* (1637) θα είχε πεθάνει<sup>1</sup>.

Είναι γνωστό τώρα, σύμφωνα και με τη μαρτυρία του Μπουνιαλή, ότι έγραφε τρία θεατρικά έργα: την τραγωδία *Ερωφίλη*, την κωμωδία *Κατζούρμπος* και το ποιμενικό δράμα *Πανώρα*. Φαίνεται ότι τα έργα του αυτά αγαπήθηκαν, γι' αυτό και ο Μπουνιαλής μιλεί τόσο επαινετικά γι' αυτόν και ο εκδότης της πρώτης έκδοσης της *Ερωφίλης* τον ονομάζει «λογιώτατον εν σπουδαίοις» και ο Αμβρόσιος Γραδενίγος, που μας άφησε την καλύτερη έκδοση της τραγωδίας αυτής, τον χαρακτηρίζει «λογιώτατον και ευγενέστατον» και λέει ρητά γι' αυτόν ότι «εστάθη εις τούτο το γένος ο κορυφαίος των ποιητών»· και ο Λέων Αλλάτιος και ο Νικόλαος Κομνηνός Παπαδόπουλος δεν παραλείπουν να εκφραστούν με ευμένεια γι' αυτόν<sup>2</sup>.

Είναι πολύ φυσικό -και η έρευνα έως τώρα το έχει

1. Πολίτη, *Κατζούρμπος*, σ. λγ'.

2. Βλ. πρόχειρα αυτ., σ. λα'.



υποστηρίζει- ότι ο Χορτάτσης πρέπει να είχε μεγάλη οικειότητα με την ιταλική θεατρική παραγωγή των χρόνων του, που θα τη μελετούσε και θα την παρακολουθούσε από πολύ κοντά. Ο Λίνος Πολίτης υποθέτει και ότι θα έζησε κάμποσον καιρό στη Βενετία, όπου ζούσαν και ευημερούσαν πάμπολλοι Έλληνες και πάμπολλοι συμπατριώτες του. Συγκεκριμένα μάλιστα δέχεται ότι θα σπούδασε στην Πάντοβα και ότι θα βρισκόταν στη Βενετία στα χρόνια 1570/75-1580/85, στα χρόνια δηλ. που η βενετική κωμωδία βρισκόταν σε μεγάλη ακμή<sup>1</sup>.

Γεννάται το ζήτημα τότε γράφθηκαν από το Χορτάτση τα παραπάνω έργα του. Πιθανή φαίνεται η χρονολογική τοποθέτηση: πρώτη η *Πανώρια*, ακολουθεί ασφαλώς η *Ερωφίλη* και τελευταία γράφεται ο *Κατζούρμπος*<sup>2</sup>. Η *Ερωφίλη* πρέπει να γράφθηκε, όπως όλοι δέχονται, γύρω στο 1600 και η *Πανώρια* είναι ασφαλώς προγενέστερη απ' αυτήν, καθώς μαθαίνομε από όσα λέγονται στην Αφιέρωση του ποιμενικού αυτού δράματος στο Μαρκαντώνιο Βιάρρο, ευγενή άρχοντα που ζει στα Χανιά τουλάχιστο έως το 1604<sup>3</sup>. Γράφει λοιπόν ο Χορτάτσης (το σημείωσα ήδη) προς το Βιάρρο:

1. Αυτ., σ. νά'.

2. Ο *Κατζούρμπος* κατά τον εκδότη του [Λ. Πολίτη] (σ. ιθ') «μπορεί με απόλυτη ασφάλεια να χρονολογηθεί ... ανάμεσα στα 1593 ... και στα 1601». [Βλ. επίσης εδώ σ. 109].

3. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, «Ο Μαρκαντώνιος Βιάρρος (1542 - μετά το 1604) και ο χρόνος συγγραφής των δραμάτων του Γεωργίου Χορτάτση», *Κρητικά Χρονικά* 17, 1964, 263-82.

κάμε τ' όνομά μου

*Τζωρτζή να πεις πως λέσινε, Χορτάτση τη γενιά μου*  
(στ. 35-6) και πιο κάτω (στ. 47-50), σε στίχους που απευθύνονται (κατά κάποιον τρόπο) στην Πανώρια, την ηρωίδα του δράματος, γράφει:

... εισέ λιγούτσικο καιρό γδέχου την αδερφή σου  
να 'ρθεί να σ' εύρει, συντροφιά να 'ναι με το κορμί σου.  
Και μη βαραίνεις εις εμέ, γιατί βασιλιοπούλα  
εκείνην έκαμα κι εσέ στην Ίδα βοσκοπούλα.

Είναι σαφές ο υπαινιγμός. Η «αδερφή» της Πανώριας, η «βασιλιοπούλα», είναι η Ερωφίλη, η ηρωίδα της ομώνυμης τραγωδίας. Επομένως η *Πανώρια* πρέπει να γράφθηκε λίγα χρόνια πριν από την *Ερωφίλη*, άρα λίγα ή καλύτερα αρκετά χρόνια πριν από το 1600, αφού ο *Κατζούρμπος*, που γράφθηκε πιθανώς το αργότερο το 1601, φαίνεται πως είναι μεταγενέστερος από την *Ερωφίλη* και η *Ερωφίλη* μεταγενέστερη από την *Πανώρια*. Επομένως δε θα σφάλλαμε αν τοποθετούσαμε τη συγγραφή της *Πανώριας* στην τελευταία δεκαετία του δέκατου έκτου αιώνα<sup>1</sup>.

Ποιος υπήρξε ο χαρακτήρας της φυσιογνωμίας του Χορτάτση ως συγγραφέα; Ότι ήταν ενήμερος της ιταλικής λογοτεχνίας του καιρού του πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο. Έως τη στιγμή πάντως που η έρευνα θα έχει προ-

1. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, ό.π., σ. 271 και 272 σημ. 53, καθώς και Πολίτη, *Κατζούρμπος*, σ. λβ'- λγ'.



διαπιστώνει (σ. 376 κε.) αναλογίες ανάμεσα στο δεύτερο πρόλογο της *Πανώριας* και σε πρόλογο γραμμένο από το Fulvio Testi σε παράσταση του *Pastor fido*, πιθανώς στα 1639. Αν λοιπόν πράγματι ο δεύτερος πρόλογος της *Πανώριας* επηρεάστηκε από τον πρόλογο του Testi και πραγματικά προέρχεται από το χέρι του Χορτάτση, τότε μπορεί να μην έχουμε χρονολογική ένδειξη για τη συγγραφή της *Πανώριας*, όμως φωτιζόμαστε κατά κάποιον τρόπο για τα χρόνια έως τα οποία παρατείνεται η ζωή του συγγραφέα της *Πανώριας*. Πάντως για την εξέταση του ζητήματος αυτού θα χρειαστεί ειδικότερο μελλοντικό μελέτημα.

## Γ. Η ΠΑΝΩΡΙΑ

### 1. Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Πράξη πρώτη (στ. 1-458). Το δράμα αρχίζει επάνω στην Ίδη με θρηνητικό μονόλογο του βοσκού Γύπαρη. Απευθύνεται στη φύση που τον περιβάλλει και θρηνεί γιατί η αγαπημένη του Πανώρια αποκρούει τον έρωτά του. Στο αναμεταξύ φτάνει ο φίλος του Αλέξης, που ακούοντας τους θρήνους του Γύπαρη απορεί πώς και άλλος υπάρχει στον κόσμο το ίδιο απελπισμένος μ' αυτόν ώστε να ποθεί το θάνατο ως λύτρωση. Αναγνωρίζει το Γύπαρη και ζητεί να μάθει την αιτία του θρήνου του, κι αυτός εξακολουθώντας να θρηνεί του αποκαλύ-

πτει διεκτραγωδώντας τη θέση του. Ο Αλέξης προσπαθεί να παρηγορήσει το φίλο του, που τον θεωρεί ευτυχέστερό του, γιατί ο Γύπαρης φανερώνοντας τον έρωτά του στην Πανώρια ανακουφίζεται, ενώ εκείνος —κι αυτό τον κάνει να απελπίζεται περισσότερο— διστάζει να τον ανακοινώσει στη δική του αγαπημένη, την Αθούσα. Επακολουθούν νέοι αμοιβαίοι θρήνοι των δύο βοσκών, ενώ στο αναμεταξύ προβάλλει στη σκηνή η γριά Φροσύνη εκφράζοντας τη λύπη της ότι τώρα πια εξαιτίας της ηλικίας της δεν μπορεί να απολαύσει τα αγαθά του έρωτα και μονολογώντας διατυπώνει την απόφασή της να καταφύγει στην επέμβαση ενός γέρου βοσκού για να επιτύχει ό,τι επιθυμεί. Ο Γύπαρης στρέφεται σ' αυτήν και τη ρωτά αν εκτέλεσε την παράκλησή του, αν συνάντησε δηλ. την Πανώρια και αν της έκαμε λόγο για τα αισθήματα του Γύπαρη. Μετά την αρνητική απάντηση της Φροσύνης εκφράζει σ' αυτήν το παράπονό του. Αφού ακούσει και πάλι τα αισθήματα και τις υποσχέσεις που της κάνει ο Γύπαρης, δέχεται η Φροσύνη να εκτελέσει την παράκλησή του. Μετά την απομάκρυνση του Γύπαρη η Φροσύνη μονολογώντας μας δίνει εικόνα του ερωτισμού, της φιλαρέσκειας και της υποκρισίας των γυναικών και ελεεινολογεί τους άνδρες που, ενώ γνωρίζουν την πραγματική ψυχосύνθεση των γυναικών, θρηνούν εξαιτίας της δήθεν αδιαφορίας τους.

Πράξη δεύτερη (στ. 1-598). Στην αρχή της πράξης αυτής ο Γιαννούλης, πατέρας της Πανώριας,

κακολογεί τις γυναίκες για τα ποικίλα τους ελαττώματα και μακαρίζει τον εαυτό του για τη χηρεία του. Θυμάται την κόρη του και καταφέρεται εναντίον της για τη μεγάλη της αφοσίωση στο κυνήγι. Φτάνει τότε η Πανώρια στενοχωρημένη, γιατί δεν κατόρθωσε να βρει το ελάφι που ασφαλώς θα το επλήγωνε με τη σαΐτα της. Ελέγχοντας τώρα τη θυγατέρα του ο Γιαννούλης προβάλλει ως πρότυπο νοικοκυράς τη μακαρίτισσα τη γυναίκα του. Ύστερα φεύγει στο μητάτο αφήνοντας την Πανώρια να περιμένει τη φίλη της Αθούσα, που μαζί της ήταν στο δάσος. Η Πανώρια λούζεται στη βρύση και εκεί κοντά αποκοιμάται.

Στο σημείο αυτό φτάνει ο Γύπαρης θρηνώντας πάλι για τα πάθη του. Αναγνωρίζοντας την αποκοιμισμένη Πανώρια της απευθύνει λόγια απελπισμένα. Η Πανώρια, ακριβώς τη στιγμή που ο Γύπαρης ετοιμαζόταν να τη φιλήσει, ξυπνά και τον αποκρούει. Αυτός επαναλαμβάνει τους ικετευτικούς του θρήνους. Η Πανώρια του δηλώνει κατηγορηματικά ότι είναι αποφασισμένη να μην παντρευτεί και φεύγει κατόπιν.

Στο μεταξύ φτάνει η Αθούσα, βρίσκει το Γύπαρη να θρηνεί πάλι και να απευθύνεται προς τη φύση, τους γονείς του, τους φίλους του και τα πρόβατά του, γιατί έχει σκοπό να αυτοκτονήσει. Η Αθούσα επεμβαίνοντας του σώζει τη ζωή, ζητά να τον παρηγορήσει και του υποσχεται να μεσολαβήσει για να μεταβάλει τη γνώμη της Πανώριας για κείνον.

Πράξη τρίτη (στ. 1-648). Τώρα η Φροσύνη συναντά την Πανώρια και προσπαθεί να τη μεταπεισεί επιζητώντας να κινήσει τη συμπάθειά της προς τον ερωτευμένο βοσκό εξαίροντας την αγάπη και την αφοσίωσή του και υπογραμμίζοντας τα πλεονεκτήματα ενός γάμου με το Γύπαρη. Η Πανώρια μένει και πάλι αμετάπειστη, ενώ η Φροσύνη ζητά να τη συγκινήσει εκθειάζοντας τον έρωτα και την αναγκαιότητά του στο ζωικό και το φυτικό ακόμη κόσμο. Η Πανώρια απερίφραστα δηλώνει στη Φροσύνη ότι της φτάνει η ικανοποίηση που αισθάνεται κυνηγώντας στα δάση και δεν αισθάνεται την ανάγκη καμιάς άλλης χαράς. Έτσι η Φροσύνη τίποτα δεν κατορθώνει ακόμη και όταν επιχειρεί να κινήσει τη ζηλοτυπία της Πανώριας προβλέποντας γάμο του Γύπαρη με άλλη βοσκοπούλα. Η Πανώρια φεύγει, αλλά η Φροσύνη δεν απελπίζεται ότι στο τέλος θα επιτύχει ό,τι επιδιώκει.

Ο Γιαννούλης αναζητώντας τη χαμένη κατσίκα του συναντά τη Φροσύνη και της εκδηλώνει ερωτικές διαθέσεις. Η Φροσύνη όμως μεταφέροντας τη συζήτηση σε άλλο πεδίο, στο ζήτημα του γάμου της κόρης του Γιαννούλη με το Γύπαρη, τον ρωτά γιατί δε συγκατατίθεται στο γάμο τούτον. Εκείνος αποδίδει το ναυάγιο του γάμου στην επίμονη άρνηση της Πανώριας. Στο τέλος φεύγουν και οι δύο για το μητάτο.

Επακολουθεί νέος ερωτικός θρήνος, του Αλέξη τώρα για τον κρυφό του έρωτα προς την Αθούσα, που φτάνει στο αναμεταξύ και μονολογώντας κακίζει την Πανώρια

για τη συμπεριφορά της απέναντι στο Γύπαρη. Ο Αλέξης ακούοντας τις αντιλήψεις της Αθούσας γίνεται κάπως αισιόδοξος ως προς το αποτέλεσμα ενδεχόμενου διαβήματός του σ' αυτήν. Ο Αλέξης ανακοινώνει στην Αθούσα τον έρωτα κάποιου βοσκού, που διστάζει δήθεν να τον ανακοινώσει σ' αυτήν· η φιλία του Αλέξη προς το βοσκόν αυτόν τον κινεί, λέει, να κάμει τη σχετική ανακοίνωση στην Αθούσα. Η κόρη ακούοντας τους λόγους αυτούς αποθαρρύνει τον Αλέξη λέγοντάς του την απόφασή της να μην παντρευτεί· και τότε εκείνος πέφτει λιπόθυμος. Με την επέμβαση της Αθούσας συνέρχεται ο Αλέξης και της ανακοινώνει ότι ο βοσκός που υπονοεί είναι ο ίδιος. Η Αθούσα όμως και πάλι τον αποθαρρύνει, αν και δέχεται να την ακολουθήσει.

Πράξη τέταρτη (στ. 1-446). Εμφανίζεται τώρα στη σκηνή ο Γιαννούλης και μονολογεί πάνω στα επακόλουθα των γερατειών. Έρχεται κατόπιν και η Αθούσα που επαινεί τη συνοδό της την Πανώρια για τη συμπεριφορά της απέναντι του Γύπαρη. Ο Γιαννούλης, που ακούει τη στιχομυθία των κοριτσιών, τις ελέγχει για τη νοοτροπία τους, όμως και οι δυο τους επαναλαμβάνουν την οριστική τους απόφαση να μην παντρευτούν και φεύγουν για να αποφύγουν δυσάρεστο τυχόν επακολούθημα της οργής του Γιαννούλη.

Θρηνώντας ξανά οι δύο βοσκοί συναντούν τη Φροσύνη. Αυτή τους οδηγεί στη σπηλιά της Νεράιδας, που προλέγει το μέλλον. Μετά την ευμενή προφητεία της

Νεράιδας και ύστερ' από συμβουλή της Φροσύνης, οι δύο βοσκοί καταφεύγουν στον ιερέα της θεάς Αφροδίτης, ο οποίος εμφανίζεται και εξαίροντας τη δύναμη της θεάς την παρακαλεί για λογαριασμό των δύο ερωτευμένων βοσκών. Πράγματι η θεά προλέγει το τέλος των δεινών και τη μεταστροφή των αισθημάτων των δύο κοριτσιών και στέλνει το γιο της, τον Έρωτα, να εκτελέσει το έργο. Οι βοσκοί φεύγουν ευχαριστημένοι εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη τους στον ιερέα της θεάς.

Πράξη πέμπτη (στ. 1-422). Στην αρχή μονολογεί ο Έρωτας υπογραμμίζοντας την απεριόριστη δύναμή του και την ευτυχία που χαρίζει σε όσους αγαπούν με πίστη. Όταν φεύγει ο Έρωτας, προβάλλουν οι δύο νέες, που ανακοινώνουν η μία στην άλλη την αλλαγή που αισθάνονται ως προς τα αισθήματά τους απέναντι στους δύο βοσκούς. Στο τέλος αποφασίζουν να επιδιώξουν συνάντηση μαζί τους, γιατί αυτοί τώρα τους γίνονται απαραίτητοι.

Η Φροσύνη πλησιάζει τα δύο κορίτσια θέλοντας να διαπιστώσει την αλλαγή που έφερε η επέμβαση του Έρωτα. Η Πανώρια αποδίδει τη μεταστροφή στις συμβουλές της Φροσύνης, αλλά εκείνη θέλοντας να την πειραξεί της λέει ότι άλλες είναι τώρα οι διαθέσεις του Γύπαρη απέναντί της. Η Πανώρια πικρά μετανοώντας απελπίζεται και ζητεί την επέμβαση της Φροσύνης.

Προβάλλει ο Γιαννούλης και ελεεινολογεί την κόρη του χωρίς να ξέρει ακόμη τη μεταβολή που μεσολάβησε.



Αλλά η Πανώρια φτάνοντας του δηλώνει ότι, υπάκοη τάχα στην επιθυμία του, αποφάσισε να παντρευτεί το Γύπαρη. Η Αθούσα θέλοντας τάχα να μιμηθεί, καθώς λέει, την Πανώρια, δέχεται για άντρα της τον Αλέξη. Η Φροσύνη εξακολουθεί να διατυμπανίζει ότι αρνούνται τώρα οι δύο βοσκοί να παντρευτούν τα δύο κορίτσια. Αλλά ύστερα από επίμονες ερωτήσεις η Φροσύνη αποκαλύπτει ότι δεν υπάρχει άρνηση από μέρος τους.

Ο Γύπαρης και ο Αλέξης στην επόμενη σκηνή αναζητούν τις δύο βοσκοπούλες. Ο Γιαννούλης, που βρίσκεται στη σκηνή, τους καλεί να κάμουν και τους δύο γάμους και εκείνοι ομολογούν την αγάπη τους προς τις νέες, πράγμα που και εκείνες το διακηρύσσουν με την απάντησή τους. Ο Γιαννούλης προσκαλεί όλους τώρα στο μητάτο, όπου θα συγκεντρωθούν οι βοσκοί της Ίδας για να εορτάσουν τους γάμους. Η Φροσύνη δίνει ευχές στα δύο ζευγάρια, που είναι κατευχαριστημένα.

## 2. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΠΑΝΩΡΙΑΣ ΑΥΤΟΤΕΛΩΣ ΚΑΙ ΣΕ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟ ΜΕ ΆΛΛΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΧΟΡΤΑΤΣΗ

Ο ποιητής της Πανώριας αποφεύγει να χρησιμοποιήσει σε μεγάλη κλίμακα στοιχεία από την αρχαία μυθολογία, όπως συνήθιζαν όσοι καλλιεργούσαν την ποιμενική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης. Επεμβαίνει βέβαια η Αφροδίτη για να δώσει λύση στο δράμα, αλλ' αυτό γίνεται σε εντελώς περιορισμένο μέτρο ώστε

να μη χρωματίζει το όλο έργο. Ούτε γίνονται στην Πανώρια λεπτόλογες συζητήσεις γύρω από το θέμα του έρωτα κυρίως, όπως συμβαίνει λ.χ. στον *Pastor fido* του Guarini. Με φυσικότητα παρουσιάζει ο ποιητής της Πανώριας το γέρο Γιαννούλη και τη γριά Φροσύνη στην αναμεταξύ τους συνομιλία, καθώς και σε άλλες σκηνές του έργου. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις είναι πολύ φανερό το ηθογραφικό χρώμα που χρησιμοποιεί ο ποιητής. Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι η μεταστροφή των αισθημάτων των ηρώιδων Πανώριας και Αθούσας γίνεται εντελώς απρόοπτα και με θεία επέμβαση. Μελέτη ψυχολογικών αποχρώσεων δε θα απαντήσαμε στην Πανώρια, όπως συμβαίνει σε εκλεκτά λογοτεχνικά δημιουργήματα του είδους, τον *Aminta* του Tasso λ.χ. Η φυσιογνωμία των ηρώων διαγράφεται εντελώς αδρομερώς. Ο Χορτάτσης δεν εξιδανικεύει τους ήρωές του. Κωμικό εξάλλου στοιχείο είναι συνυφασμένο με τη φυσιογνωμία του Γιαννούλη στο κρητικό δράμα.

Αν θελήσουμε τώρα να εξετάσουμε την Πανώρια σε συσχετισμό με τα άλλα έργα του Χορτάτση, θα διαπιστώσουμε τα ακόλουθα. Το καθένα από τα τρία έργα που ξέρομε από το Χορτάτση έχει την εντελώς δική του φυσιογνωμία. Και τούτο ήταν και φυσικό και αναπόφευκτο. Από τον Κρητικό ποιητή μας σώζονται τρία έργα, που το καθένα τους αντιπροσωπεύει ένα εντελώς ξεχωριστό είδος: το ποιμενικό δράμα, την τραγωδία, την κωμωδία. Εκτός από το ότι γράφοντας ο Χορτάτσης, όπως πολλοί συγγραφείς σύγχρονοί του, ακολουθούσε ορισμένα

λογία είναι άκρατη, αλλά τούτο είναι αναπόφευκτο χαρακτηριστικό του είδους και αυτό σφραγίζει ιδιαίτερα το όλο ύφος του δράματος. Όμως η τρυφερότητα του ύφους δεν υπερβαίνει ορισμένα όρια, γι' αυτό και σε πολλά σημεία διασώζεται κάτι από τη ρεαλιστικότητα και την τραχύτητα του κρητικού γλωσσικού ιδιώματος. Ίσως μάλιστα αυτό το γεγονός να πλησιάζει περισσότερο τους συμβατικούς βοσκούς του είδους προς τη ζωή. Γιατί ο Χορτάτσης βλέπει τη ζωή ρεαλιστικότερα από άλλους ομοτέχνους του, γι' αυτό και λιγότερο την εξιδανικεύει.

#### ΣΤ'. ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ

Αν πράγματι η *Calisto* του Groto υπήρξε πρότυπο της *Πανώριας* του Χορτάτση, τότε και το όνομα της ηρωίδας οφείλεται στον τίτλο του ιταλικού έργου, αφού *Calisto* δεν μπορεί να είναι άλλο από το ελληνικό *Καλιστώ* = Πανώρια. Είναι γνωστό άλλωστε ότι οι ποιητές των ποιμενικών δραμάτων των χρόνων της Αναγέννησης αντλούν τα ονόματα των ηρώων τους από άλλα προηγούμενα ποιμενικά έργα. Πρόχειρα υπενθυμίζω ότι τον *Aminta* του ομώνυμου έργου του Tasso τον βρίσκουμε και στο έργο *Filli di Sciro* του Bonarelli, τον *Tirsi* του *Aminta* τον βρίσκουμε παλαιότερα στον *Orfeo* του Poliziano, τον *Ergasto* της *Arcadia* του Sannazaro τον βρίσκουμε και στον *Aminta*, τον *Carino*,

τον *Usanio* και το *Montano* της *Arcadia* στον *Pastor fido* του Guarini. Clonico έχουμε όχι μόνο στο τελευταίο τούτο έργο, αλλά και στην *Amaranta* του Simonetti κ.ο.κ.

Εκτός όμως από το όνομα της *Πανώριας*, και όλα τα ονόματα των άλλων ηρώων του δράματος είναι γνησίως ελληνικά. Τα αντλεί ο ποιητής είτε από το στενότερο κρητικό είτε το γενικότερο ελληνικό περιβάλλον. Μόνο το όνομα του φίλου τού Γύπαρη, του *Αλέξη*, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι προέρχεται ίσως από ήρωα ιταλικού δράματος, αφού και το όνομα αυτό στον τύπο *Alessi* δεν ήταν άγνωστο στη λογοτεχνία της Αναγέννησης. Είναι λ.χ. όνομα βοσκού στο έργο *La Flori* του Maddalena Campiglia. Αλλά και δεν αποκλείεται να αντλεί ο ποιητής το όνομα *Αλέξης* από την προφορική παράδοση και την καθημερινή χρήση, αφού το όνομα αυτό ήταν συνηθισμένο και παλαιότερα και σήμερα ακόμη.

Το όνομα *Αθούσα* απαντά και σήμερα στην Κρήτη<sup>1</sup>. Για τα ονόματα *Φροσύνη* και *Γιαννούλης* είναι, νομίζω, περιττό να γίνει ιδιαίτερος λόγος.

Μένει να σχολιάσουμε το όνομα *Γύπαρης*. Για το όνομα αυτό ο Γ. Ν. Χατζιδάκις<sup>2</sup> υποστήριξε ότι προέρχεται από το αρχαίο όνομα *Κυπαρισσίτας* (*Κυπάρισσος* > *Κυπαρισσίτας* > *Κύπαρης* > *Γύπαρης*). Ο ίδιος ερευνή-

1. Βλ. *Επετ. Εταιρ. Κρητ. Σπουδ.* 3, 1940, 308-9.

2. *Επιστ. Επετ. Πανεπιστ.* 18, 1923, 2-3.

τής<sup>1</sup> δέχτηκε ότι το όνομα αυτό, που και ως βαπτιστικό και ως οικογενειακό (*Γύπαρης*, *Γυπαράκης*) δεν είναι ούτε σήμερα άγνωστο στην Κρήτη, προήλθε από τον αρχαιότερο τύπο *Κύπαρης*<sup>2</sup>, που τον συναντούμε είτε απλό, είτε σε σύνθεση με άλλα ονόματα στους πιο κάτω δημοτικούς στίχους<sup>3</sup>:

θαρρώ και πρεμαζώνουνται στου Κυπαροσταμάτη  
και

Απόθανεν ο Κύπαρης, φυχομαχεί ο Βελόνης.

Ο Π. Πατριαρχέας<sup>4</sup> ανάγει το όνομα στο ουσιαστικό *κύπερη*<sup>5</sup>. Ο Στυλ. Αλεξίου<sup>6</sup> αποκρούει την ερμηνεία του Χατζιδάκι και ανάγει το όνομα *Γύπαρης* στο \**γυπάρης* = που κυνηγά γύπες ή με γύπα, παραβάλλοντας τα *γερακάρης*, *περδικάρης*. Ως προς τον αναβιβασμό του τόνου παραβάλλει τα *γουνάρης* - *Γούναρης*, *λουβάρης* - *Λούβαρης*, καθώς το *φουρνάρης* - *φούρναρης*.

1. *Glotta* 12, 1923, 149-50.

2. Βλ. και Π. Πατριαρχέα, *Επετ. Μεσαιων. Αρχ.* 1, 1939, 63 σημ.

3.

3. Αριστ. Κριάρη, *Συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων*, Αθήνα 1920, σ. 322 και 331.

4. *Επετ. Μεσαιων. Αρχ.* 1, 1939, 63 σημ.

5. Είχα σημειώσει ήδη στην έκδοση του 1940 ότι στην Κεφαλληνία συναντούμε τοπωνύμιο *Γιούπαρης* που, όπως θα δούμε πιο κάτω, ο Στυλ. Αλεξίου το σύνδεσε, χωρίς επιφύλαξη εκείνος, με το όνομα του ήρωα του κρητικού δράματος.

6. Αυτ., σ. 261.

Η άποψη του Π. Ιωάννου<sup>1</sup> ότι το όνομα *Γύπαρης* συνδέεται με το χαϊδευτικό όνομα *Γίπας*, που χρησιμοποιείται στον *Παστώρ φίδο* ως χαϊδευτικό του *Σίλβιου*, αντίστοιχου ήρωα προς το δικό μας *Γύπαρη*, δεν πείθει για ποικίλους λόγους<sup>2</sup>. Ο Χορτάσης δεν έχομε σήμερα λόγους να πιστεύομε ότι ε γνώρισε τον *Παστώρ φίδο* ώστε να επηρεαστεί απ' αυτόν στην περίπτωση τούτη, αφού τα δύο έργα *Πανώρια* και *Παστώρ φίδος* θεωρούνται σήμερα σχεδόν σύγχρονα<sup>3</sup>. Έπειτα, όχι μόνο η μετάβαση από το *Γίπας* στο *Γύπαρης* είναι δυσεξήγητη, αλλά και απιθανότατο είναι ένα όνομα που απαντά μόνο σε ένα θεατρικό έργο να γίνει αρκετά γνωστό και να χρησιμοποιείται στην Κρήτη ως βαπτιστικό και ως οικογενειακό. Άλλη η περίπτωση του ονόματος *Ερωτόκριτος*, που εξαιτίας της δημοφιλίας του ομώνυμου έργου χρησιμοποιήθηκε και ως βαπτιστικό.

Από τις γνώμες που έχουν ως τώρα διατυπωθεί για το όνομα πιθανότερη για την ώρα φαίνεται του Αλεξίου.

1. Ο Πιστικός βοσκός, *Der treue Schäfer. Der Pastor fido des G. B. Guarini von einem Anonymus im 17. Jahrhundert in kretische Mundart übersetzt*, Erstausgabe von Periclés Joannou, Βερολίνο 1962, σ. 18-19.

2. Το *Γίπας* αυτό δικαιολογημένα ίσως το σχετίζει ο Ιωάννου με το όνομα του *Αιγίπανος*, γιου του *Πανός* ή γιου της γυναίκας του *Αίγης*.

3. Ο Ιωάννου επέστρεψε την παλαιότερη άποψη ότι η *Πανώρια* είχε γραφεί μετά το 1620.